

לבירור המושג „הצלה בתקופת השואה“

סאז המחצית השנייה של שנות השישים התפתח ביותר המחקר בנושא ההצלה בתקופת השואה. מחקרים רבים רבים הדגים בהיבטים שונים של הבעיה נתפרסמו בנפרד או מעל במות שונות, וכיטוי מרכזי למאמץ המחקר בתחום זה ניתן ככנס שנערך ב„יד ושם“ בשנת תשל״ד.¹ ברם, מטפס הפרסומים בתחום זה עולה עובדה תמוהה: עד ה־ לא נעשה נסיון של ממש להגדיר ולהחום את המושג „הצלה בתקופת השואה“. מכאן ריבויים של המחקרים שבקשר אליהם עולה קושיית זיקתם הממשית לנושא ההצלה. הדברים שלהלן הם נסיון לבירור ראשוני של הנושא תוך קביעת מסגרת למחקר.

1. המונח „הצלה“

כיצד להגדיר את המונח „הצלה“? בספרות ההצלה מצאנו שלוש הודקקיות לעניין זה. ההגדרה האחת מצויה במחקרה של דליה עופר על „המשלחת הארץ־ישראלית בקושטא“:

עורה והצלה, בתפיסתם של אנשי המשלחת [ההדגשה שלי. ד.מ.], היו שתי פנים לאותו המטבע. כמובן, ההצלה הטובה ביותר היתה תוצאת היהודים מאירופה, אך אין לראות את ההצלה בדרך זו. גם העברת יהודים מפולין לסלובקיה, מסלובקיה להונגריה — הצלה היא. דחיית גירוש גם היא הצלה; הארכת החיים, ולו לזמן קצר במחנות, על־ידי תוספת מזון ובגד ללבוש — הצלה היא. גם שליח המביא מכתב מן הארץ עוזר להצלת היהודים, כאשר הוא מעודד את רוחם ומורה שיש טעם להיאבק ולחיות. משלוח כספים לגולה למטרות שוחד לסקידים מושחתים — גם היא עורה והצלה, כי בכך יש סיכוי להאריך את חיי היהודים, ומי יודע מה ילד יום.²

את ההגדרה השנייה מביא מארק דבורדצקי במחקרו על „הצלב האדום הבינלאומי“:

כמושב, הצלה" אנו מבינים [ההדגשה שלי, ד.מ.] את כל הפעולות האפשריות לשם הצלת חייהם של הנרדפים היהודיים, כגון: דרישות משלטונות, הריד השלישי ומשלטונות הארצות הגרוורות למנוע גירושים והעבלות לטווח, הודעות לציבור הרחב בעולם בדבר המשמדה ההמונית של היהודים, קריאה להתערבות של הממשלות והמוסדות הבינלאומיים ודעת הקהל — לטובתם של הנרדפים והמוטמדים; נתינת חסות רשמית של הצלב האדום לריכוזים של יהודים, לגיטאות, מחנות, בתי-חולים, בתי-ילדים וכו'; נתינת תעודות חסות לנרדפים וכו' וכו'. ביקורים בגיטאות ובמחנות הריכוז לשם וידוא העובדות.⁵

הגדרה שלישית, קצרה, משל לוסין שטיינברג:

אני מבין [ההדגשה שלי, ד.מ.] את המונח כמכלול הפעולות אשר נעשו או נוסו על-ידי אישים, קיבוצים או חוגים, שמטרתם היתה להבטיח את קיומם הפיזי של היהודים.⁶

האם כל הקריטריונים המובאים בהגדרות אלו אכן כלולים ב, הצלה" ו אכן שרשן מגדיר את המונח, הצלה" בפשטות כ, חילוץ מסכנה, ישועה, פלקה.⁷ אנו מציעים לאמץ את הגדרה הזאת, כיוון שהיא פירושה המקורי, המקובל, של המלה, פירוש המאפשר בסיס מצעק להמשיך דינונו. עיון בהגדרות שהובאו לעיל ילמדנו, כי קיים בהן ערבוב בין, הצלה" ל, עזרה". האם מדקדקים אנו דקדוקי עניית ו לאו, נודה, כי לעיתים הנכפל בין עזרה להצלה איננו ברור כל צרכו, אולם הבדל יסודי בין שני המושגים קיים גם כיום. אמת, לעיתים היתה עזרה ראשית ובסיס לפעולות ונסיונות הצלה, אך באופן עקרוני היא יכולה להיות גם מנגינת להצלה. הבה ניטול לדוגמה את הגישה שרווחה בשנות השלושים בקרב מנהיגים יהודים מסוימים מחוץ לגרמניה, ושלפיה הגירת יהודים מגרמניה היתה בגדר, ריתור לתאוריה של היטלר שהיהודים חייבים לעזוב.⁸ מסקנתה של גישה זאת היתה בהכרח הפניית עזרה בקנה-מידה רציני לחיזוק תחיים היהודיים בגרמניה, ואם כן ההיפך הגמור כ, חילוץ מסכנה, ישועה, פלקה". ודוק, אין בדברינו אלה משום שיפוט ערכי שלילי של הגישה הזאת, אלא העמדת הדברים על דיוקם ההיסטורי העובדתי, דיוק המחויב, כמוכן, בחינת הגורמים לגישה זאת. יתירה מזאת, בפועל קיים היה הבדל ניכר בין פעולות עזרה לפעולות הצלה. פעולות עזרה נערכו בכל הדורות; היו, איפוא, עניין של מסורת; ולמען ביצוען — כגון גיוס כספים והעברתם או משלוח ציוד — לא נדרשו נופים וגישות שונים מן המקובל. לא כל פעולות הצלה. לנקיטת צעדי הצלה יש צורך בקביעת מדיניות, בחינת, סוף מעשה במחשבה תחילה". קביעת מדיניות הינה מעצם טבעה תוצאה של ניתוח מצב והבנתו, הסקת מסקנות וקביעת יעדים להגשמת — וכל זאת על בסיס הכרת העובדות.

נשוב לרגע להגדרות דלעיל, יש לדעתנו הבדל בין זו המובאת אצל ד. עופר לבין אלו של דבורוצקי ושטיינברג. ההגדרה הראשונה מדברת על תפיסתם של אנשי המשלחת הארצישראלית, ומתייחסת אישוא לתוכניות הפעולה של האנשים

לבידור המושג „הצלה בתקופת השואה“

שעשו במלאכה, לאחר שהבינו את הצורך בהצלה. הצידוף של עזרה והצלה, או עזרה כבסיס הנותן מרחב תמרון לפיתוח פעולות הצלה, מובן כאן. לא כן הדבר לגבי הגדרת מחקרית הרציה לכלול את כל התקופה 1933—1945, ואת כל הנורמים שפעלו והפעולות שנעשו. אנו נעדיף הגדרה שתאמר: הצלה היא מעשה לחילוץ יהודים מן הסכנה המיידית של הנאצים או חילוף מוחלט מהתחום לשם יד הנאצים כקטת (בהתאם לכך נסיון הצלה הוא נסיון למעשה טובה).

2. עובדות, הבנתן – ושלבים בהצלה

מן האמור עולה, כי מדיניות ומעשים של הצלה היו בהכרח פועל יוצא מהתכרת כי מרחפת סכנה לקיומם של האנשים. אבחון מרכיב זה יוכל להדריךנו בנסינונו לחלק את תקופת השואה לשלבים משמעותיים מבחינת מדיניות ההצלה.

שלב ראשון: החלם הראשון (1933)

מסירת משרת הקאנצלר לאדולף היטלר ב־30 בינואר 1933 עוררת חששות לא מעטים בציבור היהודי, אך חששות אלה לאו בתקווה, כי האידיאולוגיה הנאצית תימנהל בסיום רבים בהישגשה עם המציאות, הרכב הממשלה בראשותו של היטלר בשבועות הראשונים אכן נתן יסוד מסוים לתקווה זאת: הנאצים היו בה במיעוט. תוצאות הבחירות ב־5 במארס (הנאצים זכו ב־44% מהקולות, בעלי־ביתם, „הגרמנים הלאומיים“ ב־8%), פגיעות של אנשי־א.א. ביהודים בימים שלאחר־מכן, „חוק ההסמכה“ סיום 23 במארס שהעניק להיטלר סמכויות בלתי מוגבלות למשול בעזרת צווי חירום, ומעל לכל: ההכרזה על החרם הכלכלי ב־1 באפריל — גרמו חלם ליהודים רבים. התוצאה היתה, שרבים החלו לצאת את גרמניה. גל הכריחה החל באופן משמעותי. לאחר היוודע תוצאות הבחירות,⁹ גבר מאוד ערב יום החרם, הגיע לשיא בסביבות 10 באפריל¹⁰, ונמצא בירידה לאחר־מכן. ניתן לומר, שלקראת אמצע הקיץ (יולי) של 1933 חלה רגיעה בהגירה, וגם היוצאים מעתה עושים זאת בצורה מסודרת ומתוכננת, ולא בכריחה מבוהלת כשבועות הראשונים. יצוין, כי תקופת הגירית המוגברת הזאת עד ליולי מקבילה לתקופת החקיקה האנטי־יהודית המרוכזת של השלטון הנאצי.

דומה, כי מחוץ לגרמניה ניתן לאבחן תגובה מקבילה.¹¹ ברור, כי כל תגובה מחוץ לגרמניה מלבד מה שהיא נבעה מהפרכת האישים במקום, ניוונה גם מהערכות שנתקבלו בדרך זו או אחרת מיהודי גרמניה. לפיכך, בתקופה ראשונה זו נמצא בין שאר התגובות גם הרגשה מסוימת של צורך „הצלה“. המושג עצמו מוזכר בחודשניות שונות, אף כי תוכנו ומטרותיו מעורפלות למדי. כך, למשל, פתחה התנועה הציונית באפריל 1933 במיבצע שנקרא „קרן הצלה“;¹² ברל כצנלסון כתב בסיוון תרצ״ג מאמר שהכתירו „הציונות חייבת תשובה — להצלת היהודים בגרמניה ההיטלרית“ [ההדגשה שלי, ד.מ.], ובו טען, ש„בידינו תפעם להוציא מהגלות שבט יהודי. כלום נחמיץ את השעה זו“;¹³ ועוד. ניתן לומר, איפוא,

שבשלב ראשוני זה הנמשך כ־4–5 חודשים בלבד, היתה קיימת בקרב חוגים מסוימים בגרמניה ומחוצה לה תחושת צורך של היחלצות וחילוץ מגרמניה. הנוסחים השונים לא הצליחו להגיע לגיבוש עמדה ולפיתוח סיבצעי הצלה ממשיים.

שלב שני: הניקה (1933–1938)

לא חכול צידדו בהגירה, גם לא בחודשי תבהלה הראשונים. האגודה המרכזית של האזרחים הגרמנים בני תדת היהודית (Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens), שהיתה האגודה הגדולה ביותר ביהדות גרמניה, נקטה מתחילה עמדה שתבעה עמידה והישארות. עוד ב־9 במארס הצהירה בבטאונג, כי, גרמניה תישאר גרמניה, ואף אחד לא יוכל לגנול מאתנו את ארץ מגורינו. חודש לאחר־מכן, ב־13 באפריל, הודיעה כי, כוונתנו לשמור בתוך גרמניה על קהילה יהודית־גרמנית.¹² תפיסה זאת בדבר הצורך והיכולת להישאר, ולו בצורת אוטונומיה יהודית בעלת גבולות והגבלות ברורים, קנתה לה שביחה טאמעע שנת 1933 בורסים סכל גוני הקשת האידיאולוגית של היהדות הגרמנית. מלבד, האגודה המרכזית¹³ השמישו דברים ברוח זאת הסתדרות ציוני גרמנית,¹⁴ חיל החלוץ הגרמני (Der deutsche Vortrupp) בראשותו של האנס יואכים שפס,¹⁵ אירגוני האורתודוקסיה¹⁶ ו, תברית הארצית של חיילי תהוות היהודים (Reichsbund jüdischer Frontsoldaten).¹⁷ הקונצנזוס הזה מצא את ביטויו בגילוי־הדעת — למעשה המצע — של, תנציגות הארצית של יהודי גרמניה (deutsche Juden Reichsvertretung der) עם הקמתה בספטמבר 1933.¹⁸ ביטוי מעשי להלך־רוח זה נמצא בהיקף ההגירה בשנים שלאחר־מכן. אמנם, הנתונים הסטטיסטיים בנושא ההגירה אינם מדויקים ושנויים במחלוקת בין החוקרים, אולם המגמה השולה פן המקורות השונים אחידה וברורה פחות או יותר. להלן נתונים עליפי שני מקורות של יהודי גרמניה:

עליפי נתוני, התאחדות הארצית ¹⁸ משנת 1941	עליפי נתוני, תנציגות הארצית ¹⁵ מראשית 1938	
63,400	38,000	1933
45,000	22,000	1934
35,500	20,000	1935
34,000	24,000	1936
25,500	23,000	1967
49,001	—	1938
68,000	—	1939

ברלט הדבר, כי מאז 1933 נמצאת ההגירה בירידה קבועה, פחות או יותר, והיא מגיעה לספל — לפחות לפי נתוני, ההתאחדות הארצית¹⁸ המאוחרים יותר המעודכנים יותר — בשנת 1937.

יתירה מזאת, לא רק ההגירה התמעטה; אנשים שהיגרו אף החלו לשוב לגרמניה. תחילתה של תופעה זאת כבר במחצית השנייה של שנת 1933, והיא נמשכת בשנים 1934-1935. מסמכים גרמניים מזכירים זאת,²⁰ אך אשנב לממדים של תופעה זאת קורע דריח של הוועד היהודי לפליטים באמסטרדם. לפיו, מבין 2,675 היהודים מגרמניה שהתייצבו במשרדי הוועד בתקופה 21.3.1933-10.1.1934, פנו 696, כלומר 26% (1), חזרה לגרמניה. לשם השוואה: בהולנד נשארו 467 איש, ולבלגיה וצרפת פנו — לפי הסדר — 456 ו-294 איש.²¹ עד כדי כך החמירה התופעה, שהמימשל הנאצי החליט בראשית 1935 לנקוט אמצעי הפחדה, התל לכלוא יהודים — ולא־יהודים — ששבו לגרמניה לאחר ששהו מעל לשלושה חודשים בחו"ל — ב„מחנות חינוך“ (Schulungslager).²² להערכת בטאון המפלגה הנאצית ה„פלקישה באובאכטר“ (Völkische Beobachter) במאי 1935, היה מיספר השבים עד אז כ־10,000 יהודים.²³

מה הסיבה לתופעות הללו? ללא כל ספק צודק מדגליות בקובעו, כי

שורש העניין נעוץ במדיניות השלטון כלפי היהודים, שהפכה להם למקור מבשלה. כוונת דברינו איננה רק להטִיעַה מכוונת, כי אם לתהליך התגשמה העקלקל של העקרונות האנטי־שמיים ברויך השלישי בשנות השלושים.²⁴

מחקרים שונים הוכיחו כי המימשל הנאצי התלבט רבות בקביעת המדיניות האנטי־יהודית בשנים הראשונות.²⁵ אולם, לענייננו חשובים הגילויים החיצוניים, העובדות הגלויות לעין, שעל פיהן היה צריך לקבוע מדיניות. ובכן, ישנן כמה עובדות מרכזיות. ראשית, בכל השנים האלה אין המדיניות האנטי־יהודית של הנאצים מרוכזת בידי גוף אחד. גוף כזה קם רק בראשית 1939 עת נמסר הטיפול ביהודים באופן בלעדי ל„רשות הארצית המרכזית לתגירת יהודים“ (Reichszentrale für jüdische Auswanderung) בראשותו של היידריך, הכפוף באופן פורמאלי לגרינג. לפני כן היו גופים שונים שפעלו בנפרד ואף נאבקו ביניהם על הבכורה, והדבר פגע ביעילות המדיניות האנטי־יהודית. אך יתירה מזאת: אילוצים כלכליים — בעיקר מדיניותו של שר הכלכלה היאלמאר שאכט — ומדיניים — כמו האולימפיאדה ב־1936 — הסתייבו לשלטון הקלה משמעותית של הלחץ על היהודים באמצע שנות השלושים. דבר זה מאפשר לרבים מהיהודים להמשיך ולהתקיים בצורה סבירה. מריסום עסקיהם של היהודים באפריל 1938 מתברר, למשל, כי היו עדיין 40,000 עסקים כאלה. לפי המסוער עדיין היו בגרמניה גופא כ־400,000 יהודים, ולפיכך פירנסו העסקים הללו חלק נכבד מציבור זה בצורה מתקבלת על הדעת.²⁶ אין תימה, איפוא, שדו"ח של המחלקה לענייני יהודים (II 112) ב־ס.ד. מיאנאר 1937 („על תבועה היהודית“) מדגיש את „התחפיסות הגדולה שחלה לגבי השאלה היהודית“ בגרמניה (— חוות־דעתם של יהודים רבים שנשאלו על כך).²⁷

אמת, אין להתעלם מן העובדה שההגירה נמשכה גם היא, וכי המוסדות היהודיים תמכו בהגירה זאת ובהכנות לקראתה. אף הוצעו תוכניות מתוכניות

שונות ליציאת הדרגתית ומסודרת עוד מאז הקונגרס הציוני הי"ח בפראג (אוגוסט 1933). אך מסקנתו של מרגליות היא זו:

...ההצעות השונות... נערכו לטווח של עשר עד עשרים וחמש שנים ונעדו להוציא רק חלק מכלל הציבור היהודי — את הצעירים, את בעלי ההון, את „היסודות ברי-הגירה“, כפי שנאמר בהם, ואת מתוך הנחה מפורשת, שבכך תיפתר למעשה הבעיה. והשלטון יתן מנוח לנותרים בגרמניה. מכאן שאף אחד מבין עורכי ההצעות השונות לא הבחין בסכנה ללא תקדים, שארבה לחיי היהודים במשטר הנאציונלסוציאליסטי... איש מתוכם לא גיבש תוכנית מעשית לפעולת חילוץ דחופה.²⁷

נוסף לכך עוד דבר: ההצעות באו רובן ככולן מצד ציונים או מקורבים לרעיון הציוני. הן לא ביטאו, איפוא, מהפך מחשבתי של כלל היהדות הגרמנית לעומת העבר; ואילו אצל הציונים השתלב הדבר יפה ברעיון העלית. לפיכך לא היה בהן דגש על צד ההוצאה מהגולה (במקרה זה: גרמניה) בלבד, אלא גם על צד התועלת שבמהגרים-השולים לעניין ארץ-ישראל. צד זה נמצא בהן במובלע או במפורש, ובמידות הדגשה משתנות. בהדגשה יתירה הוא נמצא ב„תוכנית האבאקואציה“ של זאב דבוטינסקי, שיהדות גרמניה היתה רק חלק ממנה:

מכאן גם נולד הרעיון של תוכנית העשור: ליצור במשך עשר שנים בערך רוב יהודי בארץ-ישראל משני עברי הירדן, כלומר, לסיים את הדרגת הראשונה והמכרעת של הציונות... השיבות גדולה יש גם לצד השני של תוכנית העשור — ליציאה מן הגולה.²⁸

סדר העדיפויות בדבריו ברור, ואינו זקוק להבהרה.

ומה בדבר התוכניות הטריטוריאליות, אשר קיבלו תנופה מהודעת מאז 1935: תללו, מניען השיקרי לא היה דווקא המתרחש בגרמניה ותחושת סכנה מיוחדת מצד זה, אלא יותר מצבם הקשה של יהודי פולין, ובעיקר — נדודיהם של הפליטים היהודים ברחבי העולם והמבוכה אליו נקלע היישוב בארץ-ישראל באותן שנים. הטריטוריאליסטים אינם מדברים איפוא על חילוץ מסכנת, אלא על פתרון בעייתם של אלה שכבר יצאו.

כללו של דבר, השלב השני מתאפיין בתחושה פחותה של סכנה — אם בכלל היא בגמצא — לעומת השלב הראשון. אופיינית לכך גם העובדה, כי השימוש במושג „הצלה“ נדיר ביותר בתקופה זאת.

שלב שלישי: שינוי התפיסה (1938—1939)

תמורה בתפיסת הצורך בהצלה אפשרית היתה ב־1938. לאחר סילוקו של שאכט ממשרד הכלכלה (מעשית — בספטמבר 1937, רשמית — בסוף נובמבר) החלה להסתמן אינטנסיפיקציה של המסע האנטי-יהודי. בזה אחר זה מתפרסמים חוקים ופקודות, ונעשים מעשים אינטנסיביים לדחיקת רגלי היהודים מהכלכלה, מן המעמד המשפטי שבו עדיין החזיקו, ואף מנוף החיים הציבוריים. לא רק

לכידור המושג „הצלה בתקופת השואה“

ב„מדיניות החוץ“ מדובר, אלא במידה רבה בהטרדה קנטרנית בחיים היומיומיים. הפעילות האנטי־יהודית נעשית גם אליטה במידה גוברת וחולכת במרצת שנה זו: מהשלכת „היסודות האנטי־סוציאליים“ למחנות (יוני 1938) ועד לעריכת פוגרום „ליל תבדולח“ (נובמבר), ולא כל שכן אופן פעולתה המיוחד של „הלשכה המרכזית להגירת יהודים“ בראשותו של אדולף אייכמן בווינה מאז סיפוחה של אוסטריה.

אירועים אלה של „שנת הגורל“, כפי שכונתה 1938 במסמך נאצי,²⁰ חיבו את היהודים להעריך מחדש את מצבם, ואכן, חרית ההכרה, כי אין עוד תקומה לחיים היהודיים בגרמניה וכי הציפיה לחילוף השלטון הנאציונאליסטי היא כנראה ציפיות־שווא, מתפשטת בהדרגה למרבית חלקי הציבור היהודי. היגריך שטאהל (H. Stahl), חבר הנהלת „הנציגות הארצית“ ומי שטיפל בנושא ההכשרה והתסבה המקצועית במשך שנים, אמר בינואר 1938:

לאלה מן הגורע שלנו, אשר עדיין לא החליטו להגר אני אומר: אין עתיד ליהודים בארץ הזאת.²¹

אך זו רק סנונית. לביטוי רשמי באים הדברים בתזכיר „הנציגות הארצית“ שהוגש לוועידת אויאן ביולי 1938. בפתחה לתזכיר נאמר, כי

יהודי גרמניה נחוישים בדעתם לעשות כל שביכולתם, הן בתחום האירגון והן בתחום המימון, להמוך בכל תוכנית מרחיקת לכת להגירתם מגרמניה... בעוד שבעבר האפשרות להגר היתה בראש ובראשונה בעיה שהיה צורך להתייחס אליה סוויית הראית של תכונות האדם הנוגע בדבר, השתנו התנאים לאחרונה שינוי יסודי, ועל כן עתה זו כמעט אך ורק שאלה של ניצול כל אפשרויות ההגירה.

אמת, אין התוכנית מציינת לוח זמנים להגירה, ואף נאמר בה, כי „אחוז מסוים של האוכלוסיה היהודית בגרמניה יצטרך להישאר“, כלומר — מבחינת מעשית אין בתזכיר שינוי דראסטי לעומת העבר, אך, לדעתנו, יש לשים לב לנימת הדברים. חשוב המעבר העקרוני לתפיסה, כי אין עוד תקומה לחיים יהודיים בגרמניה, וכי תפיסה זאת מבוטאת עתה על־ידי הנציגות של כלל יהודי גרמניה, נציגות שבהנהלתה אין רוב לציונים.²² התוצאה: הכרה שיש צורך להביא ליציאת היהודים מגרמניה.

דומה, כי הכרה זאת הודרת גם לתודעתם של גורמים מחוץ לגרמניה. סביר להניח, שקיים קשר בין ההערכה בתוך גרמניה לבין הערכתם של גורמי החוץ. לדעתנו, מתגלה בוועידת אויאן הכרה זאת. אמנם, יש בין החוקרים הסכמה למסקנתו של אלבוגן, כי נציגי המדינות בוועידת אויאן (יולי 1938) ידעו „לשאת נאומים יפים, אבל לא יכלו להגיע לירי שום פעולה חיובית“;²³ אף יש, כנראה, הצדקה לתפיסה שוועידת אויאן היא ראשיתה של „שיטה“ מצד ממשלות העולם להביא את בעיית העזרה וכן העצלה ליהודים לדרג כזה, שאינו מסוגל להגיע לידי נקיטת אמצעים ממשיים מקובלים על הכל (ולומר לאחר־מכן: ראו,

ניסינו — ונכשלנו, כי לא היה שיתוף פעולה.²¹ אף-על-פי-כן, צריך להדגיש, כי המלצת הראשונה של הוועדה היתה, כי

האנשים שייכללו בתחום-פעולתה של הוועדה הבין-ממשלתית יהיו:
(1) אנשים שעדיין לא עזבו את ארץ מוצאם (גרמניה כולל אוסטריה), אך מוכרחים להגר בשל תשקפותיהם הפוליטיות, אמונותיהם הדתיות או מוצאם הגזעי...

וכן בחמש קובצת הוועדה כהנחה לועדה העתידה לקום, לשתוח, במשא ומתן לשיפור התנאים הקיימים כעת של יציאת המונים ולהשיכתם לתנאים של הגירה מסודרת.²² על דעת כל משותפי ועידת אויאן נתקבלה אישור הדעה, שיש לטפל גם ביהודים שעדיין נמצאו בגרמניה, או כפי שהגדיר זאת הלורד וינטרטון (Winterston) מאנגליה — „לקדם ולהסדיר את ההגירה של היהודים בגרמניה”.²³ מידת הנכונות (תמצית) של כל מדינה ומדינה לתרום לביצוע הדבר הלכה למעשה הוא משני לענייננו. האדם שמונה למנהל הוועד הבין-ממשלתי (Intergovernmental Committee), ג'ורג' ראבלי (Rublee) מארצות-הברית, הציע בעקבות התחלטה הנוכרת תוכנית, אשר קראה לרפובליקות הלאטינו-אמריקאיות לקלוט 250,000 פליטים, ולארצות-הברית, בריטניה וצרפת — עוד 250,000 פליטים.²⁴ אם נזכור מעט המיספר המסוער של יהודים שעדיין נמצאו בתחומי הרייך השלישי בעת שהוצעה התוכנית (אוגוסט 1938) — כ־380,000 בגרמניה וכ־160,000 באוסטריה — נבין שראבלי דיבר למעשה על כל היהודים (יש לקחת בחשבון גם תמיתה). אמנם, ראבלי העריך, כי תוכניתו לא תתקבל באותו הרגע, אולם קיומה שהיא תתגשם תוך שנים מיספר. ואכן, הוא פעל ברוח זאת בחודשים שלאחר-מכן במשא-ומתן שלו עם נציגי גרמניה שאכט ווהלטאט (Wohltat).

זה באשר לתוכניות. אולם, גם בפועל נסתמן השינוי. מעידים על כך ממדי ההגירה מגרמניה — 49,001 בשנת 1938 ו־68,000 בשנת 1939, לפי נתוני „ההתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה” משנת 1941²⁵ — הסכמתה של הנהגת יהודי גרמניה לתת יד לעליה הבלתי-ליגאלית לארץ-ישראל, דבר שנמנעה ממנו קודם לכן,²⁶ וכן שיתוח מיבצעי הצלה של ממש, כגון מיבצע הוצאתם של ילדים מאוסטריה ומגרמניה על-ידי הגבי וייסכולרי-מאיר מהולנד.²⁷

אולם, דומה כי גם עתה, משנפתח השלב החדש בתפיסת הצורך בחילוץ היהודים מגרמניה, עדיין לא הגישו למלאו ההכרה כי מדובר בענין דחוף ביותר. אולי קיימת הרגשה כזאת לרגע — לאחר „ליל הבדולח”; אולם, גם היא חולפת. אופייני לכך, למשל, ש„ליגת ותיקי המלחמה היהודים” בווינה התעניינה בדצמבר 1938 בתוכנית ליישב 100,000 משפחות יהודיות באקוואדור — תוך 20 שנה!²⁸ דומה, כי הפסימי מכולם היה ז'בוטינסקי. במברק ששיגר לממשלות שונות באירופה שבוע לאחר „ליל הבדולח” ביקש „לאפשר לנו רפאטריאציה לארץ-ישראל של כל יהודי גרמניה בתוך השנתיים הבאות” (ההדגשות שלי, ד.מ.). אף-על-פי-כן, לא ידע ז'בוטינסקי, ולא יכול היה לדעת, כמובן, אילו תוכניות

לבירור המושג „הצלה בתקופת השואה“

עתידות היו להירקם לאחר־מכן ביחס ליהודים. דומה, כי גם סתהצעה המתוקנת הזאת ל„תוכנית האבאקואציה“ אין ללמוד דווקא על הדחיפות העליונה בפינוי אירופה, אלא על ההכרעה שרצה להשיג בארץ־ישראל עליידי רוב יהודי, דבר שרגע המצוקה הוא פתח פתח ליצירתו. ז'בוטינסקי ניסה את הנקודה הזאת במברקו כך: „עם עוד מיליון יהודים תוכל ארץ־ישראל להבטיח את בטחונה ולשחרר את הממשלה הבריטית מדאנותיה הנוכחיות“.⁴²

לכאורה, תחרשת דחיפות היתה צריכה להיות המסקנה הישירה והתגניבית ביותר מאותו לחץ מוגבר וברוטאלי להגירה מצד השלטונות; מגירוש יהודי הבורגלאנד; ⁴³ מהשלכת היהודים הפולניים אל מעבר לגבול בסוף אוקטובר 1938 („מקרה זבוזשיץ“); מן העזרה שניתנה לעליה הבלתי־ליגאלית לארץ־ישראל; ⁴⁴ מתוכנית ראבליי־שאכט/והלטאט; ומנילויים אחרים של השלטונות. לפארה, מתקבל הרשם, כי נכון יותר יהיה לומר, כי בעיני רבים מבני התקופה דווקא המאמץ המוגבר של הנאצים לסילוק היהודים מגרמניה, סילוק שאיים ליצור תוהו־ובוהו בתחום הפליטים — דווקא דבר זה חייב לעשות מאמץ להתנגד. התנגדות זאת יכלה להופיע בצורה של סירוב מוחלט לשתף פעולה עם הנאצים — וזאת היתה, למשל, אחת הבעיות בהגשמת החלק „ויהודי“ בתוכנית ראבליי־שאכט ⁴⁵ — או בצורת נסיון לכפות על הגרמנים תוכנית יציאה מסודרת ולתקופת זמן מתקבלת על הדעת, לא קצרה מכל מקום.

ובכן, במרוצת 1938 הביאה המדיניות הנאצית להתערכה מחדשת של מצב היהודים בגרמניה, ומסתמן שינוי בתחושת הצורך להציל ולהיחלץ. אך תחושת הדחיפות העליונה עדיין איננה מנת חלקם של רוב הנוגעים בדבר.

שלב רביעי: ראשית מלחמת־הקולם השנייה (ספטמבר 1939 ואילך)

האם היה בפרוץ המלחמה כדי לשנות את הלכי הנפשבה הקיימים?

לאחר פלישת גרמניה לפולין מתחילה תקופה שהמעורפל בה לגבי המשקיפים מבחוץ ואף לגבי הנמצאים בקלחתה מבפנים — רב על הנהור, מן הידיעות המגיעות ליציבור באו"ל לא ברור שמתרחשים דברים המורים, מעבר לאי־סדרים, לפעמים המורים, המתלווים לכל מלחמה. ליהודים בפולין עצמה — המצב שונה, כמובן, זרם של צווים, פקודות והוראות אנטי־יהודיים, נישול כלכלי מרחיק לכת, עבודת כפייה, פגיעות בגוף, עידוד לפוגרומים וכן רציחות חוצאות להורג — כל אלה מיררו את חיי היהודים.⁴⁶ כבר בנובמבר 1939 רשם ה. א. קפלן ביזמנו כך:

יהדות הפולנית עומדת לפני כליון גמור. האמצעים אינם פשוטים אלא נוקבים עד התחום, עד שורשי קיומנו, שהולכים ונעקרים, הולכים ונחלשים, הולכים ונקצצים. אם לא תבוא איוו ישועה פתאומית, בדרך הטבע או אפילו שלא בדרך הטבע, כי ברגעי מצוקה כאלה מתחילים להאמין אפילו בנסים, נהיה עדים לתופעה טראגית שאין דומה לה בתולדות ישראל, המלאות יסורי שאול, היא — כליון והשמדה גמורים של קיבוץ

יהודי שמילא תפקיד כל כך חשוב בדיעו הנאציסטריים. תיחדות [חזאת] תור מעל במת ישראל.

ובתתייחסו למיפקד הכפוי של האוכלוסיה היהודית בווארשה (28 בספטמבר 1939), הוא צופה שטמונה בכך, „איוו קאטאסטרופה ליהדות הפולנית.“⁴⁹ ואכן, יש המסיקים מסקנות:

לנוער היהודי אין לא הוזה ולא עתיד, והוא בורח על נפשו. הבריחה נעשית באופנים שונים: ברגל, במכונית, ברכבת, בעגלות ובכל מיני מכשירי נסיעה. הגבול פתוח. מצד הסובייטים אין שום מניעה,

— כך כותב הוא במקום אחר.⁵⁰ מאות אלפי יזעדים — אולי אף כ־300,000 — ברחו, לפי המשוער, הרי אלו מיספרים ניכרים.

ואולם, חודשים מעטים לאחר־מכן, בסוף 1939, סגרו הסובייטים את הגבול, ודרך היציאה לכיוון זה נחסמה. האם ניסו יהודים יחידים או יזעדים במאורגן למצוא כל דרך אפשרית לברוח מן השלטון הנאצי? דומה, שבעיקרו של דבר לא. ואין זה מתוך „פחדנות“, אלא מתוך ניתוח המציאות כפי שנתגלתה. על אף הפסימיות הרבה הנשמעת מדבריו של קפלן לעיל, הרי התפיסה הרוחנית היא, שהנאצים מנסים לדכא את חיי היהודים. עמנואל רינגלבלום מתאר את נישת המפלגות במחתרת בניסו וארשה, וטוען כי מול „המאבק של היטלר נגד האוכלוסיה היהודית [ש]נשא אופי של השמדה“, דאגו אלו — בראותן בכך תפקיד מרכזי — לפתח את הקורה היהודית והעזרה הסוציאלית.⁵¹ כלומר, גראה היה להן, כי סיכול מיוזמת הנאצים ייעשה בדרך של אימוץ כל האמצעים להמשך הקיום, לא בדרך של יציאה מתחום שליטתם דווקא. ואמנם, על אף המוות, המחלות, העוני והמחסור בכל, עמדה ליהודים תושיותם, והם הצליחו להמשיך ולהתקיים כציבור. למעשה, זכתה כאן לתמיכה התפיסה שהנחתה גם את יהודי גרמניה באמש השנים הראשונות לשלטון הנאצים: zu überleben — „להחיות מעמד“ ו„לבלות“ את השלטון הנאצי, שבוודאי יבוא יום והוא יתמוטט. ככל שנמשך הזמן ניסו ראשי הציבור לחזק דרך מחשבה זו — בעצמם ובציבור כאחד. המאמצים של היודנראטים ושל אחרים היו מכוונים מבחינה פנימית לתכלית זו של „קידוש החיים“.⁵² לאחר התקופה הראשונה של הרדיפות, מש„למדו לחיות עם הרדיפות“, וכשנתברר כמה קשה המצב גם בשטח הכיבוש הסובייטי, צוים אנו אף לכך, שבחודשי הקיץ של שנת 1940, „נתחוללה הנועת־מה של חזרה מן הסובייטים אל שטח הכיבוש הנאצי“.⁵³ המיספרים בוודאי לא היו גדולים — אך עצם התופעה היא הסימפטום מאטית.

בארצות מערב אירופה, שנכבשו בקיץ 1940, היה המצב מטעה עוד יותר. בארצות הללו נפוצה, לאחר הבהלה הראשונה של ימי הקרבות, התקווה, כי גורל היהודים כאן לא יהיה כגורל יהודי גרמניה (על המתרחש בפולין לא ידעו כמעט דבר), ושסבל מקום המלחמה תסתיים במהרה. השבועות הראשונים של הכיבוש נתאפיינו גם מצד הגרמנים במדיניות מרגיעה.⁵⁴ כחוצאה מכך שבו רבים מן הבורחים לבתיהם, בעיקר יהודים מהולנד ומבלגיה שברחו לצרפת. לאנסדורפן,

למשל, שבו כסחצית מן תבורחים.²² תנאי החיים בארצות אלו היו גם לאחר־מכן, למעשה עד לתקופת הגירושים ב־1942 ממש, משופרים בהרבה משל היהודים במזרח אירופה ומקבילים במידה רבה למצבם של יהודי גרמניה (בהבדל זה, שתקופת הימצאותם תחת השלטון הנאצי היתה קצרה בהרבה, ועל כן היו „רעננים“ יותר). כמובן, מדיניות הנאצים עוררה זעם, אף פגעה בצורה קשה באמצעי הקיום, במערכת הקשרים עם הסביבה, בחיים בכללם, אולם בסך הכל ניתן היה להמשיך לחיות בצורה סבירה עד מסך חדשים ארוכים. מכל מקום, גם מצב המלחמה כשלעצמו, כלומר: הקשיים בדרכים והסכנה לא להתקבל בסופו של דבר, הרתיע את הללו שהעלו על דעתם לברוח בצורה זו או אחרת. בארצות המערב היתה גם אופטימיות גדולה ביחס לפליטה הצפויה של בעלות־הברית ולתבוסתה — המהירה — של גרמניה. ריכארד פרידמן, יהודי אוסטרי, שהיה פעיל בענייני הגירה בפראג, נשלח במאוס ובמאי 1941 לאמסטרדם במצוות אייכמן, בשבוע מביקורו השני היה „במצב רוח אופטימי במיוחד“ כי „בהולנד [כבר] לוקחים בחשבון את הפליטה ומצפים לסיום מהיר של המלחמה“.²³ כלומר, גם כאזורים אלה נתחזקה הרגשת הצורך „להחזיק מעמד“ — במקום המגורים.

מצד שני, עדיין עוררו הנאצים אצל היהודים באזורי כיבוש מסוימים גם את התקווה שאפשר יהיה להגר באופן מסודר ומוכר, בוודאי נכון הדבר לגבי גרמניה בשנת 1940,²⁴ כשאכן בפרעל עוד היתה אפשרות זו פתוחה. אך גם ב־1941, לאחר שהוכרע כבר בדריגים העליונים בדבר „הפתרון הסופי“ — משלים את היהודים בעניין זה. בהולנד, למשל, מוקמת בחודשים אפריל־מאי 1941 „לישכת מרכזית להגירת יהודים“ דוגמת זו שהיתה קיימת בווינה, בפראג ובגרמניה גופא בסוף שנות השלושים. יתירה מזאת: עובדת „המצעצה היהודית“ גרטרוד ון טיין, האחראית לאגף ההגירה, אף נשלחת לליסבון לשיחות עם נציגי הגוינט בדבר הגירה גדולה ממדים לארצות־הברית.²⁵

לכל הדברים הללו חיו גם השלכות לגבי המשקפים היהודיים והלא־יהודים מחוץ לשטח הכיבוש הגרמני. אנשים שיצאו מפולין לאחר הכיבוש הגרמני הגיעו ארצה, ציירו תמונת מצב ומסקנות שהלמו את הקיים בעת עזיבתם.

השלטונות הנאציים שקודים ככל יכולתם להפוך את שלושת מיליוני היהודים כפולניה לציבור של קבצנים מחזרים על הפתחים — והציבור היהודי נאבק על כבודו בשארית כוחו ואינו נכנע.

כותב משה פראגר ב־1941.²⁶ ודאי, שנציגי הגוינט ששמעו את דבריה של גרטרוד ון טיין בליסבון, והאנשים שבאו במגע עם הגוינט, סברו שהאפשרויות פתוחות: אמנם, אין הנאצים רוצים בהימצאותם של יהודים בשטחיהם ועל כן הם לוחצים להגירה, אך אין חרב התלויה מעל לצוואר והדוחקת מבחינת הזמן.²⁷

סיכומו של דבר, בשלב זה בולטת בריותם של אנשים בעיקר בתקופת הקרבות והכיבושים, אך לאחר־מכן, כשהגבולות נסגרים ומנסים להעריך את מדיניות הנאצים, יש נסיגת מדרך זאת של „הצלה עצמית“ — אולי אף נסיגה מקונצפציות שחלו להתגבש בשלב שקדם למלחמה. הדגש מושג עתה יותר על הצורך

„להחזיק מעמד“ במקום, אם בדרך של מאבק במסגרות חוקיות (זו הגישה הדומיננטית בגרמניה ובהולנד, למשל) ואם בדרכים בלתי־חוקיות ומחתרתיות.

שלב חמישי: ההשמדה

שינויים בתפיסות ההצלה מוכרחים היו לחול בהגיע המידע בדבר ההשמדה התמונית והשיטתית. אך בהקשר זה יש מספר בעיות מרכזיות עליהן צריך לתת את הדעת.

תחילה קיימת בעיית מועד והכרעה בדבר „הסתרון חסופי“, הוא הכינוי הנאצי למיבצע הרצח הכולל והשיטתי של היהודים. כידוע, אין מיסמך המעיד על ההכרעה בעניין זה¹ והדבר גרם לזויכות חוקרים הנמשך עד היום. אף־על־פיכן, רוב החוקרים המימי יעים כי ההכרעה — לפחות לגבי חלקו הראשון של המיבצע, הנוגע ליחדי ברית־המועצות — נתקבלה בצמוד להתלטות בדבר המלחמה כברית־המועצות („מיבצע בארמארוקה“), כלומר בין סוף 1940 לבין ראשית חודש מארס 1941. הרציתות בפועל אכן החלו תיכף לפלישה לברית־המועצות, בראשית יולי 1941.²

הבעיה השניה היא בעיית המועד בו מגיע המידע בדבר ההשמדה. מחקרים שנתפרסמו בשנים האחרונות מצטרפים זה לזה במסקנותיהם, ומתחילים לתת לנו ראשיתו של מיסוד בעניין זה. אחד ממוקדי ההשמדה הראשונים היתה פוגאר שלייד וילנה. י. ארד מתאר את הדברים בספרו כך:

הידיעות הבודדות על פוגאר, שהגיעו ליהודים [בווילנה] בחודשים יולי־אוגוסט 1941 היו בלתי־ישירות, כלומר, לא באו ממקור ראשון. הידיעות לא באו מפי אנשים שבאו ונוכחו במקום הרצח, אלא כללו פרטים על הובלת אנשים לשטח הסגור של פוגאר ויריות שנשמעו מכיוון זה. העדויות הבלתי־אמצעיות הראשונות שהתקבלו היו מאנשים שנלקחו ב„פרובוקאציה הגדולה“.

ב־3-4 בספטמבר חזרו לוויילנה מבורות הירי של פוגאר שש בשים פצועות מכדורים... הסיפור שהנשים סיפרו היה זהה אצל כולן... בהגיעם לפוגאר החזקו שעות רבות בשטח המחנה, ומסם נלקחו לבורות הירי בקבוצות של 10 אנשים, כאשר עיניהם קשורות. ליד בורות הירי הן הוצמדו טול כיתת היורים וגורו באש מקלעים. הנשים נפלו לבור כשתן פצועות. הליטאים שירו בהן עזבו את השטח עם רדת החשכה והנשים הפצועות, כל אחת בנפרד, יצאו משטח פוגאר והגיעו אל איכרים שגרו בסביבה והובאו עליהם לוויילנה.³

כלומר, ידיעות בלתי־ברורות, לא־משכנעות, הגיעו מדי פעם, אך ידיעות של ממש, משל עדי־ראיה, הגיעו רק כעבור חודשיים. במידת־מה של פישוט ניתן לומר, כי הידיעות עשו את דרכן מפוגאר לוויילנה, מרחק עשרה ק"מ, בחודשיים.

מה הסיבות לכך? — דומה, כי שתיים:

לבירור המושג „הצלה בתקופת השואה“

- א. מעטה הסודיות וההטְנָה שאפף את מיבצע ההשמדה;⁴²
- ב. הוא לענייננו מרכזי יותר: ממקום הריצה בעיקרון לא שכו יהודים.

וילנה הייתה רק מקום אחד. סחי הגיעו הידיעות למקומות אחרים? יש להבחין בעניין זה בין מקומות בתוך תחום השלטון הנאצי לבין תפוצת החיצוני. תחילה דוגמאות אחדות למקומות שבתוך תחום השלטון הנאצי. גוטמן מדבר ביחס לווארשה על המחצית השנייה של חודש אוקטובר 1941; ⁴³ ׀ת יונג ביחס להולנד — על דצמבר 1942; ⁴⁴ שירמן לגבי בלגיה — על סוף 1942 / ראשית 1943; ⁴⁵ ואלה רק מקומות אחדים. אולם, כבר מכאן מובן, שהיו מקומות שהידיעות על המתרחש עם היהודים הגיעו אליהם שנה וחצי לאחר תחילת הרציחות (1), ולפחות חצי שנה אחרי תחילת הגירושים מאותם המקומות (— מערב אירופה). בדרך-כלל היו ידיעות אלו אמנעויות, כלומר, לא נמסרו על-ידי עדי-ראיה או ניצולים, אלא בדו"חות ותיאורים של צד שלישי. בוודאי אף היו מקומות, שאליהם לא הגיעו הידיעות כלל לפני סיום מיבצע גירוש היהודים (כך, ככל הנראה המצב ביוון).

אל מתוך לתחום השליטה הנאצי הגיעו הידיעות הראשונות לאחר התקפת-הנגד של הצבא האדום בסוף 1941 / ראשית 1942, שבה נכבשו שטחים שהחזיקו קודם לכן בידי הגרמנים. בהודעת מולוטוב לנציגים הדיפלומטיים במוסקבה מיום 7 בינואר 1942 דובר על השמדת „חושבים אורחיים“ על-ידי הנאצים, ועל יחידות („איינזאצגרופן“) המבצעות זאת. בחודשים שלאחר-מכן הגיעו עוד ידיעות על הרציחות בדרכים שונות — דרך ברית-המועצות, דרך הונגריה, ועוד. אולם, הודעה רשמית ופורמלית נמסרה רק ב־25 ביוני 1942 עם פירסום „הדו"ח של דיגלבוים“. דו"ח זה פורסם בעיתונות ואף שודר בבי.בי.סי. ובתחנות שידור אחרות של הממשלות הגולות שישבו בלונדון. אולם, על שידורים אלו לא חזרו לאחרי-מכן, ועל כן העד לידיעות לא היה גדול ביותר. ההודעה הרשמית של הנחלת הסוכנות בארץ-ישראל פורסמה ב־23 בנובמבר 1942, ואילו ההודעה המשותפת של ממשלות בריטניה, ארצות-הברית, ברית-המועצות ועוד שבע ממשלות בעלות-ברית — ב־17 בדצמבר 1942! ⁴⁶ הודעה זו, האחרונה, מאלפת גם מבחינת תוכנה:

בפולין, אותה הפכו הגרמנים לבית-המטבחיים הראשי שלהם, מוציאים את היהודים באופן שיטתי מהגיטאות אותם הקימו הפולשים הגרמנים, מלבד פרעלים אחדים בעלי הכשרה ובעלי חשיבות לתעשיית המלחמה. מאלה שגורשו לא נתקבל לאחרי-מכן שום אות חייה. את התוקים ביניהם מעבירים עד למותם האיטי במחנות-העבודה, התלשים נמקים בקור או ברעב, או ששוחטים אותם בהכרה מלאה בהוצאות-להורג בהמונן. מיספר הקורבנות נאמד במאות אלפים רבות.⁴⁷

— מאות אלפים רבות! לפי הערכתו של הילברג רצחו האיינזאצגרופן בלבד עד סוף סתיו 1942 כ־1,400,000 יהודים! ⁴⁸ מבין מחנות-ההשמדה פעל מתנה חלמנו כבר כשנה, והמחנות האחרים יותר מחצי שנה.

המסקנה לאור בחינת נושא הזמן שחלף בין מועד הרציחות לבין מועד הגיע הידיעות אודותיהן היא, כי היה קיים פיגור עצום במעבר הידיעות, וכן היתה דיספרופורציה בין המיספרים היודעים של הנרצחים לבין המציאות באותו רגע. העיכוב בהעברת הידיעות נבע ממגמה סיבות. ראשית, היתה זו תקופת מלחמה. העברת ידיעות היתה מלאכה קשה מעצם טבעה, ונעשתה לעיתים קרובות ב"סלפון שבור". אך לגבי היהודים היתה העברת ידיעות בתחום השלטון הנאצי מלאכה קשה כפליים: קשרים בין קהילות, אף אם היו קיימים לפני הכיבוש הנאצי, נעשו קשים ודלילים ביותר, כיוון שעל היהודים נאסרה הנדעה חופשית. על אחת כמה וכמה, שהקשר בין ציבורים יהודיים בארצות שונות, שגם לפני המלחמה היה רופף למדי, נותק למעשה לחלוטין. כך ניתן להסביר, כי ידיעות מוילנה עוד הגיעו לחארשה, אולם, מפולין הן לא העברו להולנד, לבלגיה, לצרפת או ליוון.¹⁰ כל חוקר צריך איפוא לבדוק היטב מתי הגיע המידע על ההשמדה למקום, לגוף או לאנשים שהוא בוחן את פעילות ההצלה שלהם, ויש דומני, איסור מחקרי המוד להכליל ולהקיש ללא בדיקה ממקום אחד על משנהו.

היתה סיבה נוספת שעוכבה את העברת הידיעות והפצתן. סיבה זאת — בעיה זאת — נוגעת גם למידת החשיבות שיש לייחס לרגע קבלת המידע בדבר ההשמדה. רגע זה היה צריך, לכאורה, לחולל הפניות מהותיות בכל הלכי המחשבה, להחזיר את תחרשת החיפושם של מעשי הצלה, ולהשפיע על אורח ההתנהגות כלפי הכובש. למאורה, מסקנה חוזרת ונשנית במזנוגראפיות השונות, הדנות במקומות שלא היה כל קשר ביניהם, היא שהיתה קיימת תופעה של סירוב להאמין בנפגעות הידיעות. זו המסקנה לגבי וילנה,¹¹ לגבי פולין,¹² לגבי הולנד,¹³ לגבי בלגיה,¹⁴ ועוד. דה יונג הסביר את הדברים כך: „גם אם שכלנו תופס את העובדות, הוא פולט אותן מיד כדבר זר לחלוטין ומאוס בשל אייטבעיותן“. חנוסיף מקרה מאלף על שש נשים טכת „עדי יהוה“ שנעצרו ונשלחו לברקנאו:

אחת מהן סיפרה לאחר מכן:

נתגנו לשבת כל היום בתוך העשן המיתמר מן המשרפות, סמוך לתאי הגאזים. כל העניין נראה לנו כלי-כך בלתי מתקבל על הדעת, שאף בנסיבות אלו נתקפנו סקפוקים — יום אחד לא יכולנו שלא להאמין למראת עינינו, למחרת סירבנו להודות בכך פשוטו כמשמעו.¹⁵

אכן, מקרה זה של אנשים שאינם מאמינים אף למראת עיניהם, הוא קיצוני. אך גם לעובדה הנפוצה יותר, של אי-אסון מוחלט בסיפורים בדבר ההשמדה — גם אם יצא מפי עדי-ראיה — לעובדה פסיכולוגית זו יש משמעות מרחיקת לכת בתחום הדיספורי, כי היא עיכבה או אף מנעה קצ'לאציה בין ההתנהגות לבין תנאי המציאות. בצורה מגובשת מתאר את הדברים ישראל גוטמן:

נכון הוא, כי בתום שבועות אחדים אחרי הגירוש [באוגוסט 1942] נמסרו טפה-לארון דברים על המתרחש בטרבלינקה. אולם הידיעה הזאת לא הפכה כנראה בשום שלב לחלק אינטגרלי של התודעה. הפער שהפריד בין עולם המושגים היסודות של הקורבנות וסביבתם, לבין המתרחש

בטרבלינקה, היה מופלג כל-כך, תחומי כל-כך, עד כי האמת לא נקלטה ולא חדרה במלואה, והיא נותרה בחוקת סיוט, אשר כנגוד התקוממו התגיון, הרגש, הציפיה מהנולדת, וכך ה„ידיעה“ לא נספגת בהכרתם של הבריות, ובהיקלטה היא נצטיירה להם במידה מסוימת בדמות חלום רע, סיוט שעתידי לחלוף, שמוכרח בנקודה כלשהי להיפסק, מחסומים אלה וחוסר יכולת לתפוש ולהכליל את המתרחש, מבחינה שכלית ורגשית, היתה נגת חלקם של משכילים ואנשי ציבור, ומכל שכן פשוטי-עם. לכאורה, העובדה שהגיעו ידיעות, והן נפוצו, יוצרת ממד שיש להתייחס אליו כאל מציאות קיימת, ואולם, אם נתעלם מכך שמיצאות זאת לא נקלטה אצל האנשים שעליהם אנו מדברים, כממשות מלאה ורצופה, לא נראה את המורכבות של המצב ושל האנשים השרויים בו. מכאן חוסר הפקביות, מעברים חדים מיאוש מוחלט אל תקווה חסרת-יסוד, קביעות פסקניות על סוף בלתי נמנע והיאחזות בשמועות אופטימיות המופיעות בערכוביה ביומנים וברשומות התקופה.¹⁶

דבריו של גוטמן משנה חשיבות משום שנכתבו על-ידי מי שאיננו חוקר בלבד, אלא גם שהם במקום בשעת מעשה, והיה שותף למחתרת שמרדה לאחר-מכן. לנושא דיונו השלכת דבריו הוא, כי גם לאחר קבלת המידע עוד חולף זמן יקר עד אשר מסיקים מסקנות אופראטיביות ממנו — אם בכלל מגיעים לידי כך. כלומר, שלב זה במדיניות ההצלה מתחיל מאוחר מאוד — באיחור רב, ולעיתים נכנס להילוך גבוה כאשר כבר מאוחר מדי. יש לזכור, שב־1943 נסתיים מיבצע הגירוש של חלקים גדולים מיהדות אירופה, והנאצים אף הפסיקו את פעולתם של מיספר מחנות-השמדה: חלמנו ובלֶןֶץ — בראשית 1943, טרֶבלינקה וסוביבֹּר — בנובמבר 1943.¹⁷

אך בכך עדיין לא הגענו להבנת סכך הבעיה במלואו. ישנה דרגה נוספת מלבד אלו של המידע והתודעה. כוונתנו ליכולת להעריך, כי הנאצים עסוקים בהשמדה מוטאלית של היהודים, ולא בהענשה או בהתנכלות לציבור יהודי מסוים. בדצמבר 1941, למשל, העריך מרדכי טננבוים-תמרוף, מראשי המחתרת, ש„סיבת הדבר בשלטונות המקומיים, ביחסם של הליטאים“¹⁸ בדצמבר 1942 העריך פרוץ דוד כהן, יו”ר המועצה היהודית באמסטרדם, כי

[העובדה] שהגרמנים עושים זאת ליהודים הפולניים, לא חייבה אותנו להגיע להכרה, שהם עושים זאת גם ליהודים ההולנדיים. ראשית, משום שהגרמנים התייחסו תמיד בזלזול רב ליהודים הפולניים, ושנית, משום שבהולנד היה עליהם להתחשב בדעת הקהל, דבר שלא היה עליהם לעשות בפולין.¹⁹

ויש עדויות נוספות לכך.²⁰ רק מעטים צירפו שבר ידיעה לשרר ידיעה, ואת שברי הידיעות אל ההצהרות שנשמעו מפי ראשי הרייך במשך שנים. אחד כזה היה אבא קובנר, שאמר: „עוד קשה לי להסביר על שום מה שזחתת דם וילגת ולפומתה רוגעת ביאליסטוק... דבר אחד ברור לי: וילגת אינה וילגת בלבד,

פונאר אינה אפיוזדה... זו שיטה מוטלמתי".²¹ אך, כאמור, לא מצינו רבים שהגיעו למסקנה זאת, לפחות לא בזמן הראשון לאחר קבלת המידע בדבר ההשמדה. הרי לפנינו מכשלה רצינית נוספת, שעמדה בדרך פיתוח מדיניות הצלה.

קשה אישוא להצביע על מועד אחד ומדויק לתחילתו של השלב החמישי במדיניות ההצלה. הדבר שונה ממקום למקום, וזקוק לבחינה מדוקדקת. סופו של שלב זה בא עם התמוטטותו של הרייך השלישי ב־1945. מבחינת אופיו הרי הוא שלב השיא בהבנת ובצורך לנאמץ הצלה.

גם לאחר סיום המלחמה נמשכו מעשי הצלה: גיצולי שואה רבים גועו מפאת רעב, מחלות ופגעים אחרים, וגם סכנת האנטישמיות והפוגרומים (כגון בקלצ'ה, פולין, ב־1946) לא חלפה מעל בימת אירופה, אך אופיה של הצלה זאת היה שונה תכלית שינוי ממה שנדרש בימי השלטון הנאצי.

*

כמאמר זה ניסינו להבחיר את המושג „הצלה“ ולהציע אבחנה של שלבים שונים בהתפתחות ההכנה וההכרה בצורך להציל. קביעת מסגרת ונקודת מוצא לעיסוק בנושא ההצלה, היא לדעתנו יסוד חיוני לבחינה היבטים שונים של הבעיה: מי הקדים ומי אחר להפריך התפתחויות ולפתח פעילויות, כיצד נפתחו פעולות ומוסדות במעבר משלב לשלב, וכיו"ב. אין ספק, כי סוגיה זאת זקוקה לכיוריים נוספים, ותקוותנו היא, כי דברינו יתרמו לדיון בבעיה ולליבונה.

הערות

1. ההרצאות פורסמו בקובץ: נסינות ופעולות הצלה בתקופת השואה, בעריכת ישראל גוטמן, הוצאת יד ושם, ירושלים תשל"ו.
2. ד. צופר, „פעולות עזרה והצלה של הממשלה הארצישראלית“ בקושטא – 1943, ילקוט מורשת סו, חשוון תשל"ג (נובמבר 1972), עמ' 45.
3. מ. דבורצקי, „הצלב האדום הבינלאומי וחסו ליהודים בארצות הכיבוש הנאצי“, נסינות ופעולות הצלה בתקופת השואה, עמ' 58, יצוין, כי בצורה איסינית לגבי המצב בתחום הנגדה המונח „הצלה“ הביא דבורצקי את הגדרתו ככדור־אנב, בין סוגריים, ולא ראה צורך להעמידם בראש דבריו.
4. ל. שטיינברג, „פעולות להצלת יהודים בבליגיה ובצרפת“, נסינות ופעולות הצלה בתקופת השואה, עמ' 493.
5. א. אבן־ששון, המלון החרש, הוצאת קרית־ספר, ירושלים תשכ"ט, ערך: הצלה.
6. דעתו של מארשאל (J. Marshall) מתנהלת הגיונט, אפריל 1935, מובאת בתוכי מאת היימן (J. Hyman) לברוואלד (P. Baerwald), ומצוטטת אצל באואר: Y. Bauer, My Brother's Keeper – A History of the American Jewish

לביורור המושג „הצלה בתקופת השואה“

Joint Distribution Committee 1929-1939, The Jewish Publication of America, Philadelphia 1974, p. 116 ; כאור, שם, מביא גם דעה דומה מן *Jewish Chronicle*, 11 באוקטובר 1935.

7. על תחילת הגירה מגרמניה ראה: ד. מכמן, הפליטים היהודיים מגרמניה בעולמי 1933-1940, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח, ע"פ 191 ו-416 הערה 36.

8. כך עולה מנתוני הוועד היהודי לפליטים באמסטרדם, שם, חלק ב', עמ' 371.

9. תיאור חלקי של התגובות בעולם היהודי למטטר הנאצי בראשיתו ניתן למצוא אצל ש. אש, „ההעברה“, קינים בתקף השואה ויהדות ומגו, הוצאת המכון ליהדות ומגו באוניברסיטה העברית / יד ושם / מכון לואי בק, ירושלים תשל"ג, ע"פ 47-59; י. גלבר, המדיניות הציונית והסכס ההעברה 1933-1935, ילקוט מורשת יו, שבט תשל"ד (פברואר 1974), ע"פ 99-111; מכמן, שם, פרקים ג' וד'.

10. מכתב מאת הוועד הסיעל של ההסתדרות הציונית העולמית להנהלת התנועה הציונית בהולנד, 21 באפריל 1933, הארכיון הציוני המרכזי, P 5/17 I.

11. כתבי ביל בצנלמן, הוצאת ספאיי, כרך שישי, תל-אביב תש"ו, ע"פ 159-160.

12. *C.V.-Zeitung*, 9.3.1933; 13.4.1933.

13. *Jüdische Rundschau*, 11.8.1933. תרגום עברי מובא אצל או. ד. קולקה, המגפת במפתרון הפעיה היהודית ביידי השלישי, הוצאת האוניברסיטה העברית / חתנו להיסטוריה של עם ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' 30-31.

14. *Der Deutsche Vortrupp*, Heft 1, Oktober 1933, תרגום עברי אצל קולקה, שם, ע"פ 34-35.

15. ראה את עצומת אירוגני האוהדווכסה העצמאית לקאנצלר הגרמני מיום 4 באוקטובר 1933, ארכיון משרד החוץ של הרפובליקה הסראלית הגרמנית בבו (תרגום בהשאה בתיקוד, בעריכת י. ארד, י. גוטמן וא. מרגליות, הוצאת יד ושם, ירושלים תשל"ח, ע"פ 59-62).

16. ראה פנייתם לקאנצלר לשילוב יתודים מתבוללים ביידי, 12 באוקטובר 1933, תרגומה בהשאה בתיקוד, עמ' 63.

17. פרטים ב-*Jüdische Rundschau*, 24.9.1933, תרגום עברי בהשאה בתיקוד, ע"פ 57-58.

18. מתוך: *Arbeitsbericht Reichsvertretung der Juden in Deutschland für das Jahr 1937* (Stencil) - בספריה הלאומית, ירושלים.

19. מתוך מיסמכים בארכיון הגרמני המרכזי בפוטרסדאם (Deutsches Zentralarchiv, Potsdam), מובאים במרוכז אצל קולקה, שם, עמ' 18.

20. כך, למשל, דו"ח-מצב של הגסטאפו בבירלין לחודש פברואר 1935, 23 במארס 1935, מובא בתרגום עברי אצל קולקה, שם, עמ' 57.

21. Memorandum. Tweede rapport betreffende de werkzaamheden van het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, Amsterdam, 20 Januari 1934, in: Archief Joodse Vluchtelingencomité, dossier 1, *Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Amsterdam. הנתונים מובאים במלואם אצל ד. מכמן, ההגירה מגרמניה בתקופת השלטון הנאצי, מקורות לתרגיל, הוצאת אוניברסיטת בריאלין / המחלקה לתולדות ישראל, רמת-גן [תשל"ט], ע"פ 32-33.

22. H. E. Tutas, *Nationalsozialismus und Exil – Die Politik des Dritten Reiches gegenüber die deutschen politischen Emigration*, C. Hauser, München/Wien 1975, pp. 100-110, 119-127.
23. צוטט ביי *Jüdische Rundschau*, בגליונו מיום 10.5.1935.
24. א. סרגליות, בעיית הצלתם של יהודי ברמניה 1933–1939: הסיבות לעיכוב יציאתם מתחום הממשל הנאציונאליסטי, נסיגות ופקולות הצלה בתקופת השואה, עמ' 210.
25. K. A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz – Nazi Policy toward German Jews*, Urbana/Chicago/London 1969; U. D. Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Droste Verlag, Düsseldorf 1972.
26. L. S. Dawidowicz, *The War against the Jews 1933–1945*, Bantam edition, New York 1976, p. 263.
27. מיספך מתוך תאריכון הפודאלי בקובלנץ, סוכא בתרגום עברי אצל פילקה, עמ' 71.
28. ההצעות השונות העיטאטת: סרגליות, עמ' 208–209.
29. ז. ז'בוטינסקי, מדינת עברית – פתרון שאלת היהודים, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 97, 104.
30. בחדר הידוע של משרד החוץ הגרמני על השאלה היהודית כגורם במדיניות החוץ ב"1938", 25 בינואר 1939, תרגום העברי בהשגחה פניקס, עמ' 104.
31. מצוטט אצל ל. דוידוביץ, עמ' 264.
32. תזכיר זה פורסם במלואו בתרגום אנגלי במסגרת לכאמיו של אדלר-רודל: S. Adler-Rudel, "The Evian Conference on the Refugee Question", *Leo Baeck Institute Year Book XIII*, London 1968, pp. 261–271.
- העיטאטות דן מע"ע 261, 264.
33. מ. אלבינג, דברי ימי ישראל במאה השנים האחרונות, הוצאת יורצאל, תל-אביב 1956, עמ' 435.
34. ראה למשל, מסקנות של ויימן, כי נשיא ארזה'ס רחבלט, שיתק תפקיד דו-פירצוסי במסגרת הפליטים ובכינוסה של ועדה ארזאן: D. B. Wyman, *Paper Walls – America and the Refugee Crisis 1938–1941*, The University of Massachusetts Press, Amherst Mass. 1968, p. 213.
35. *Proceedings of the Intergovernmental Committee, Evian, July 6th to 15th, 1938*, Record of the Plenary Meetings of the Committee Resolutions and Reports, London July 1938.
36. מצוטט אצל שרמן: A. J. Sherman, *Island Refuge – Britain and Refugees from the Third Reich*, Paul Elek, London 1973, p. 121.
37. H. L. Feingold, *The Politics of Rescue – The Roosevelt Administration and the Holocaust 1938–1945*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey 1970, p. 38.
38. ראה לעיל, הערת 19.

לביורור המושג „הצלה בתקופת השואה“

39. ראה לעניין זה: ק. י. בליכודר, „העלת הבלתי־חוקית מגרמניה הנאצית לארץ־ישראל“, ילקוט מורשת ת, אדר תשכ"ח (מרץ 1968), עמ' 128.
40. ראה: מטמן, הפליטים היהודיים מגרמניה, ע"פ 247-252; צדוה של הגב' וייסמולר משנת 1967 באוסף בליכודר ביד ושם, (WL 808) 02/628; וכן: ב. בגשלום, „מרת וייסמילר, ספר עליית הנוער, בעריכת ב. חבס, הוצאת המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ־ישראל, ירושלים תשי"א, ע"פ 193-194.
41. תזכיר מאת קולונל וואל כהן, 14 בדצמבר 1938, מובא אצל ה' פיינגולד, מדיניותו של רחובלט ובעיית הגירה היהודית. מתוך השלישי, נפיונת וסקולות הצלה בתקופת השואה, עמ' 107.
42. המברק, כפי שנסלח למקומות ולגור, נמצא בארכיון משרד החוץ הוולנדי בהאג, תיקי הנציגות בלונדון 1937-1945, (docs "Evian Conferentie") B 23, no. 1. פירסמהו במלואו בחוברת המקורות: האגודה מגרמניה בתקופת השלטון הנאצי, לעיל הערה 21, ע"פ 86-87.
43. ההיחסות למסרה יש בדבריהם של גרינג והיידריך בישיבה הידועה מיום 12 בנובמבר 1938 במיניסטריון האזרית — השואה בתיקור, עמ' 92; כן ראה: K. Grossmann, *Emigration — Geschichte der Hitler-Flüchlinge 1933-1945*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a/M. 1969, p. 20.
44. בליכודר, העלת הבלתי־חוקית מגרמניה הנאצית לארץ־ישראל, צוטט לעיל, ע"פ 130-132.
45. ראה: פיינגולד בספרו מדיניות הצלה, עמ' 52. פיינגולד מצוין את התנגדותו של יוסף טננבוים, יו"ר ועדת החרם המאוחרת בארצ"ב, לחוכמת ראבלי־שאכט וכל חוכמת הדומה לה, כיוון שאלו, עוסות את הקורבנות היהודיים לסוכני השלטונות הנאציים (אוגוסט 1938).
45. ראה תיאורו של י. גוטמן, יהודי ארצה 1939-1943: גישו-סתרת-סרד, הוצאת האוניברסיטה העברית בירושלים/המכון ליהדות ומגנו ויד ושם, ספרות פועלים, ירושלים תשל"ז, ע"פ 25-35; התשדוה בהשואה בתיקור, ע"פ 149-152; וכן פנקס הקהלות: פולין, סרד א': לודז' ודנליז, בעריכת ד. דומברובסקה וא. ויין, הוצאת יד ושם, ירושלים תשל"ז, ע"פ 22-24.
46. דבריו מובאים על־ידי גוטמן, שם, ע"פ 35, 54.
47. קולן ביטמן, 15 בנובמבר 1939 — השואה בתיקור, ע"פ 152-153; וכן ראה גוטמן, שם, ע"פ 33-35.
48. את גישתו דבריו, כפי שנתפרסמו בכתבים פון נעמא, כרך ב', וארשה 1963, מביא גוטמן, שם, עמ' 151.
49. ש. אש, קידוש החיים בהוד החורבן — על הגדרתה של תקופת השואה, שואת יהודי ארצות, בעריכת י. גוטמן ול. דומקורכו, הוצאת יד ושם, ירושלים תשל"ג, ע"פ 263-265. לביורור מדויק יותר של מונח זה ראה גם: י. גוטמן, „קידוש השם וקידוש החיים“, ילקוט מורשת כד, חשוון תשל"ח (אוקטובר 1977), ע"פ 22-23. לתחומי פעילות של היהודים כדי, להחזיק טעמדי ראה: I. Trank, *Judenrat — The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, Macmillan, New York/London 1972, ch. 5-9.
50. מ. פראגר, יזימצולה החדש (יהדות פולניה במגרני הנאצים), הוצאת מסדה, תל־אביב אלוו תשי"א (ספטמבר 1941), עמ' 35. אף כי פראגר טוען, כי אין לדרוש

- הופעה זו כסימן להמקת הדינים מצד שלטונות הכיבוש הנאציים כלפי היהודים,
כן ראה: ד. לוי, "בריית-המועצה הצלה היהודים — בעיות ועובדות", נספחת
הקולות הצלה בתקופת השואה, עמ' 185.
51. לגבי בלגיה ראה: E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen*.
L. de Jong, S. M. Ontwikkeling, Antwerpen 1963, pp. 153-154.
Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Marti-
nus Nijhoff, vol. IV, 's Gravenhage 1972, pp. 746-748.
52. שטייט, שם, עמ' 154.
53. H. G. Adlor, *Theresienstadt 1941-1945: Das Antlitz einer Zwangs-
gemeinschaft*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1990, p. 738.
54. ראה מאמרו של בלינדווי, לציל הצרע 39.
55. G. Van Tijn, *Contribution towards the History of the Jews in Holland*
from May 10th, 1940 to June 1944 [1944] (Ma.), pp. 35-37.
ממלכת הולנד במלחמת העולם השנייה, לציל הצרע 51, כרך ה', האג 1974, ע"פ
1015-1014.
56. מ. פראגר, יזי-פעולה חרש, עמ' 192; וכן ראה: יזי-פעולה על הקולות שנים
ת"ש-תש"ו, מנצח אל הקונטרס היזני השים, באול, כסלו תש"ו, הוצאת הסוכנות
היהודית לארץ-ישראל, ירושלים מרחשוון תש"ו; פעילות צורה והצלה בימי המלחמה
ולאחריה, עמ' 1.
57. כך גם נשלח א. רייס על-ידי הוציג הפועל של הסונגרס היהודי השולמו לרומניה
בסוף 1939 כדי, לבוא כקשרים עם יהודי פולין, ואף לארגן אפשרות נוספת של יציאה
מאתה מדינה, — א. רייס, פרקים מפעולות הצורה וההצלה, רעים לחקר השואה
המורד ב', פברואר 1952 (שנת תשי"ב), עמ' 19.
58. לשיטת, הפסדה הסודית של היטלר ראה: M. Broszat, *Der Staat Hitlers*.
Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1978, pp. 395-402.
59. הספרות העיקרית בנושא זה: G. Rettlinger, *Die Endlösung*, Berlin 1960, p. 92; R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Quadrangle
Books, Chicago 1961, p. 177; K. D. Bracher, *Die Deutsche Diktatur: Entstehung — Struktur — Folgen des Nationalsozialismus*, Köln 1969,
p. 460; H. Kraushnick, "The Persecution of the Jews", *Anatomy of the SS State*, ed. by H. Kraushnick / H. Buchheim / M. Broszat / H.-A.
Jacobson, Walker and Company, New York 1968, pp. 59-60; H. G. Adlor, *Der verwaltete Mensch — Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1974, pp.
159-163; L. S. Dawidowicz, op. cit., pp. 159-163.
יזיג ביידי השלישי — מקומה בנרש באייזאלונגה ומטרינות הנאציונאל-סוציאלי-
ליסטיה ומשמעותה לקביעת מעמדם ומפילתם של היהודים, עבודת דוקטור, האוני-
ברסיטת העברית, ירושלים תשל"ה, ע"פ 19-16, 32-30, 230-229, 282-281, ההערות
להם, נסיונו של אדם (צוטט לציל), עמ' 316-305 לאור את מצד התכרעה העקרונית
לחסיסה שבין ספטמבר לנובמבר 1941 אינו משכנע. — ראה במיוחד ביקורתו של
אדלר, שם, עמ' XXIX-XXV.
60. י. ארד, ילונה היהודית כמאבק ומליון, הוצאת יד ושם והמכון לחקר התפוצות
באוניברסיטת תל-אביב, ספרית פועלים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 67.

לבירור המושג „הצלה בתקופת השואה“

61. שם, ע"פ 158-160.
62. על היבטים שונים של הסודיות הזו ראה: הילברג, שם, לפי המפתח, ערכים „סודיות“ (Secrecy) ו„מחיקה“ (Erasure); י. גוטמן, „עבודת היהודים בשירות הנרמנים במזרח אירופה בתקופת מלחמת-העולם השנייה“, ציון מג, חוברת א'-ב' (תש"ח), ע"פ 140-141, 146-148. תעודות שונות בנושא זה — בהשאלה בתיק, ע"פ 218, 273, 275.
63. גוטמן, יהודי ואישיה 1939-1943, ע"פ 193-194.
64. דה יונג, מכללת הולנד ממלחמת-העולם השנייה, כרך ג', האב 1976, ע"פ 344-345.
65. I. Schirman, *La politique allemande a l'égard des juifs en Belgique 1940-1944, Mémoire de Licence en Histoire, Université Libre de Bruxelles* 1971 (Stencil), pp. 167-168.
66. לענין הידיעה בגרמניה, אם כי לא לגבי הציבור היהודי בה, ראה: אר, ד. קולקת, „דעת הקהל בגרמניה הנאציונאל-סוציאליסטית והבעיה היהודית“, ציון מג, חוברת ג'-ד' (תש"ח), ע"פ 242-249, ובייחוד ע"פ 256-257.
67. על מועד הגיע הידיעות למקומות שונים מחוץ לתחום השלטון הנאצי ראה: Y. Bauer, "When Did They Know?", *Middlestream*, April 1968, pp. 51-58; ח. כנען, מלחמתה של הקיימנה, ירושלים תשכ"ט, ע"פ 140-154, 161-162, 210, 224-223; פקולת הצלה בפרשטא דיונים בבית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קנלסון, הוצאת יד ושם, ירושלים תשכ"ט, ע"פ 4-5, 20-21, 31, 33-34; י. גלבר, „הערות להרצאה“, העמידה היהודית בתקופת השואה, הוצאת יד ושם, ירושלים תש"ל, ע"פ 339-338; הנ"ל, „הפתונות העבריות בארץ-ישראל על השמדת יהודי אירופה“, דפים לתקף השואה והטרור, סדרה שניה, מאסף א', תל-אביב תש"ל, ע"פ 30-58; סיינגולד, מיינויות הצלה, ע"פ 167-171; א. ד. מירס, החיפוש שתק, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, תל-אביב תש"ב, הקדמת המעריך היברי רצ"ב 14, לגבי הכנסיה הקאטולית ראה: G. Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany*, Weidenfeld and Nicolson, London 1968, pp. 287-288. כן ראה ל. דה יונג, „הולנד ואיטליה“, שאת יהודי אירופה, ע"פ 219-234.
68. דה יונג, מכללת הולנד ממלחמת-העולם השנייה, כרך ג', עמ' 325.
69. הילברג, שם, עמ' 256.
70. וראה גם את דבריה של ר. קורצ'אק בספרה להבות מאפר, ספרית פועלים, 1965, ע"פ ז'-ח: „בווילנה לא ידעו על הפרעות ההמוניות בקובנה הקרובה כל כך... לא ידעו מה עבר על היהודים בעירייה המצוננת לוילנה... עיריות שהיו מקום השחיטת ההמוניות הראשונות... לעת עתה אין יודעים דבר על כך. הגיעו הידיעות על מינסק, והמתרחש ברוסיה הלבנה עטה חלומה, כל עיר חיה את חייה, דאגותיה ומארי רעותיה“, טובא עליידי ארז, שם, עמ' 160.
71. „השמועות על הנעשה במונאר, שהגיעו אל היהודים, לא נחשלו באמון — ארז, שם, עמ' 162; וכן ל. דוידוביץ, שם, עמ' 386.
72. ראה הר"ח של י. צוקרמן מחדש מארס 1944, השואה בתיק, ע"פ 221-222.
73. דה יונג, „הולנד ואיטליה“, שם, המאמר כולו; הנ"ל, מכללת הולנד ממלחמת-העולם השנייה, כרך ג' ע"פ 343-363; J. Presser, *Ondergang — De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1965, vol. II, p. 118.

74. שירמן, צוטט לעיל, עמ' 169.
75. דה יונג, "הילנד ואויסבייך", ע"פ 227-228, 232-233.
76. גוטמן, שם, ע"פ 245-246. כן ראה השואה בתיקוד, ע"פ 221-222.
77. I. Arndt - N. Scheffler, "Organisierter Massenmord an Juden in nationalsozialistischen Vernichtungslagern", Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, B 19/76, 8. Mai 1976, pp. 8-18.
78. מצוטט עליידי ארד, שם, עמ' 193.
79. ד. כהן בחקירתו עליידי המטרת לאוצ' השואה, 12 בנובמבר 1947; מצוטט אצל דה יונג, מטלת הילנד ממלחמת-העולם השנית, כרך 1, עמ' 360.
80. ראה למשל, הדו"ח של צוקרמן, לעיל הצרף 12. לגבי דעה דומה של הממשל בארצות-הברית בקיץ 1942 ראה: סינגולר, מדיניות הצלה, עמ' 170.
81. ר. קורצאק, להטות מאפי, עמ' 11, מצוטט אצל ארד, שם, עמ' 193. לגבי וארשת ראה: השואה בתיקוד, ע"פ 191, 220.

IN THIS ISSUE

Documentation

At the end of the war, in 1945, Feivel Podonski (Podéh) recovered the history of the Hashomer Hatzair cell at Lodz, which existed to the end of the Ghetto in that city in 1944. As source material he used papers he founded in the empty Ghetto. When the Ghetto was set up a factitious sensation of Jewish life was created and this flourished and was strengthened when a kind of farm was erected in the Maryshin suburb, where (members of) the youth movements, including Hashomer Hatzair, got their training. This chapter ended early in 1941 when Rumkowski, the head of the Ghetto, demanded that the youth movements put work squads at his disposal.

Ilana Weinreb-Levron spent the years of German occupation in the "Arian" part of Warsaw with false papers. She volunteered at the time of the Polish rebellion in August 1944 and kept a diary, in which you can sense the atmosphere that prevailed in the units of the "Armia Krajowa" (Official Polish Underground), when a Jewish girl had to conceal her identity, even in the days of rebellion against the Nazis.

Articles

Dan Mikhman tries to clarify the word of "Rescue during the Holocaust". Notions are blurred but he tries to distinguish between help and rescue; between material aid extended to Jews wherever they lived: Nursery food or other objects and rescue operations, i.e. transfer of as many people as possible to places of relative safety. He distinguishes between 5 stages of rescue operations: A) The period of the shock, when the Nazis came to power in 1933; B) The relative quiet which contributed down to the Cristal night and the annexation of Austria in 1938; C) To the outbreak of the war; D) From the beginning of the war to the decision on the "Final Solution"; E) The period of extermination. The author shows the way how to arrive at investigation of the cause that led to this situation.

It seems that the Holocaust was a peculiar and universal (ubiquitous) phenomenon, which needs no further proof because of its overwhelming size and the central place it occupies - but it seems that it is not so. Israel Gutman quotes philosophers of our generation, who try to classify Nazidom as just one of the ordinary regimes or forces of rule. Even those, who judge things more severely and classify the Holocaust as a form of "genocide", do not regard it as something entirely outside human behaviour. They try to argue, that similar things have happened in the past: to Armenians, Gypsies, on American Indiana, Biafrans - or at Hiroshima. But there are worse: those who deny the fact of the Holocaust; and this concept is spreading: "Systematic extermination simply did not occur"... There was a war with a lot of suffering and people were killed on all fronts... The author tries to explain what was peculiar to the Holocaust: It was murder on an unprecedented scale hallowed by an ideology; and the Germans conceived and planned it. They also were the main perpetrators.